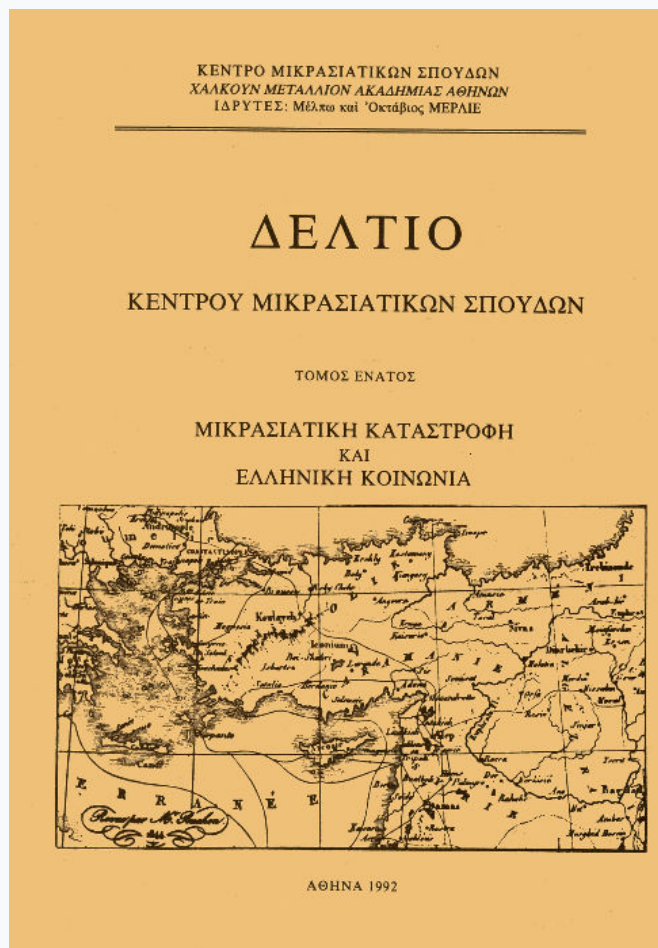

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930

Έλσα Κοντογιώργη

doi: [10.12681/deltiokms.129](https://doi.org/10.12681/deltiokms.129)

Copyright © 2015, Έλσα Κοντογιώργη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοντογιώργη Έ. (1992). Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 47-59. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.129>

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: 1923-1930

Σκοπός του κειμένου που ακολουθεί είναι να εξετάσει την πολιτική που υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις και η 'Επιτροπή 'Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) στο θέμα της εγκατάστασης του τεράστιου αριθμού των προσφύγων, οι όποιοι κατέκλυσαν την 'Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, που είχε ως συνέπεια το σχεδιασμό και την εκτέλεση ενός προγράμματος με κεντρικό άξονα τη δημιουργία αγροτικών οικισμών στη Μακεδονία την περίοδο 1923-1930. Πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσω να διερευνήσω τις προθέσεις των φιλελεύθερων κυβερνήσεων και του αυτόνομου οργανισμού της ΕΑΠ, καθώς επίσης και τους παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτή την πολιτική¹.

Η μεσοπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από ένα γεγονός καθοριστικής σημασίας για την εθνική, πολιτική και οικονομική ένσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος: τη μεταβολή της εθνολογικής σύστασης της περιοχής υπέρ του ελληνικού στοιχείου². Το γεγονός αυτό υπήρξε συνέπεια της εφαρμογής της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ 'Ελλάδας και Τουρκίας σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 'Ιανουαρίου 1923), της εκούσιας ανταλλαγής των μειονοτήτων μεταξύ 'Ελλάδας και Βουλγαρίας σύμφωνα με τη Σύμβαση του Neuilly (27 Νοεμβρίου 1919) και της εγκατάστασης 700.000 περίπου προσφύγων στην περιοχή.

1. Θέματα που έχουν σχέση με τον τρόπο του έποικισμού της Μακεδονίας και τις συνέπειες —δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές— της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή εξετάζονται στη διατριβή μου με θέμα «Rural Refugee Settlement in Macedonia: 1922-1940» που βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής.

2. 'Ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας το 1912 αποτελούσε το 42,6% του συνόλου. Το 1926 το ποσοστό του ελληνικού στοιχείου είχε ανέλθει στο 88,8%. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι-Χάγη 1962, σ. 134.

Τò βασικότερο χαρακτηριστικό του προγράμματος τής εγκατάστασης τών προσφύγων στη Μακεδονία είναι ή προτεραιότητα που δόθηκε στην άγροτική άποκατάσταση με στόχο τόν έποικισμό τών πεδιάδων και τών παραμεθόριων περιοχών. Για τò σκοπό αυτό διατέθηκε τò 71,63% άπό τὰ έξοδα για άγροτική εγκατάσταση στο σύνολο τής χώρας, ενώ μόλις τò 5,16% άπό τὰ έξοδα για τούς άστούς πρόσφυγες δαπανήθηκε για ός εγκαταστάθηκαν στα άστικά κέντρα τής Μακεδονίας³.

Μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή και τήν ανταλλαγή τών πληθυσμών ή Έλλάδα είχε νά αντιμετώπισει τò τεράστιο για τīs δυνατότητές της έργο τής περίθαλψης 1,5 εκατομμυρίου περίπου προσφύγων⁴, όί περισσότεροι άπό τούς όποιους βρίσκονταν σέ κατάσταση πλήρους ένδειας. Καθώς ό έπαναπατριsmός τους άποκλείονταν, ή μόνη λύση για τήν αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν ή κοινωνική και οίκονομική ένταξή τους στο συντομότερο δυνατό διάστημα. Η έλληνική κυβέρνηση ζήτησε τή συνδρομή τής Κοινωνίας τών Έθνών, ή όποία δέχτηκε νά αναλάβει τήν έποπτεία του έργου τής προσφυγικής άποκατάστασης και νά μεσολαβήσει για τήν έξεύρεση τών άναγκαίων πόρων. Για τò σκοπό αυτό συστάθηκε ειδική ύποεπιτροπή τής ΚΤΕ, ή όποία, σέ συνεργασία με τήν Οίκονομική Έπιτροπή, τήν ειδική ύπηρεσία τής ΚΤΕ για πρόσφυγες και τήν έλληνική κυβέρνηση, έκπόνησε ένα σχέδιο για τήν εγκατάσταση τών προσφύγων, τò όποιο στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 έγκρίθηκε στη Γενεύη άπό τήν ΚΤΕ και τήν έλληνική κυβέρνηση ύπό μορφή πρωτοκόλλου. Τò σχέδιο προέβλεπε τήν ίδρυση αυτόνομου οργανισμού, τής Έπιτροπής Άποκαταστάσεως Προσφύγων, που θα αναλάμβανε τò έργο τής εγκατάστασης. Η έλληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε νά παράσχει τīs ύλικές προϋποθέσεις: τò 1924 συνήψε μετά άπό μακρές διαπραγματεύσεις τò λεγόμενο προσφυγικό δάνειο με καθαρή άπόδοση 10 περίπου εκατομμύρια άγγλικές λίρες, τò όποιο έθεσε στην κυριότητα τής ΕΑΠ. Επίσης με βάση τò πρωτόκολλο ή έλληνική κυβέρνηση ύποχρεωνόταν νά παραχωρήσει στην ΕΑΠ 500.000 τουλάχιστον έκτάρια καλλιεργήσιμης γής. Για τήν έξασφάλιση αυτού του όρου μεταβίβασε στην ΕΑΠ τὰ κτήματα τών ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, τīs άγροτικές έκτάσεις που άπαλλοτρίωσε με τήν ταχεία έφαρμογή τής άγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς επίσης και μοναστηριακές γαίες. Μέχρι τò τέλος του 1927 είχε παραχωρήσει στην ΕΑΠ 820.000 έκταρια, 85% άπό τὰ όποία βρίσκονταν στη Μακεδονία⁵.

3. Α. Γερολύπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά τήν άπελευθέρωση*. Μετασχηματισμοί του άστικού και περιφερειακού χώρου, Θεσσαλονίκη 1988, τόμ. 1, σ. 149.

4. Για τò πρόβλημα του αριθμού τών προσφύγων βλ. Ρ. Μ. Kitromilides - Α. Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration», άνάτυπο άπό τò *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 5, Άθήνα (1984-1985), σσ. 33-34.

5. League of Nations, *Nineteenth Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη, Αύγουστος 1928, σ. 6.

Η ΕΑΠ ανέλαβε να καταρτίσει και να εκτελέσει ένα ευρύ πρόγραμμα με σκοπό την παροχή παραγωγικής αποκλειστικά άπασχόλησης, άγροτικής ή άλλης, στους πρόσφυγες, χρησιμοποιώντας το ποσό του πρώτου προσφυγικού δανείου και τις γαίες τις οποίες ή 'Ελληνική κυβέρνηση θα έθετε στη διάθεσή της. 'Ο σκοπός του προγράμματος εγκατάστασης ήταν να καταστήσει τους πρόσφυγες αυτόνομα οικονομικά στο συντομότερο δυνατό διάστημα⁶. 'Η ΕΑΠ θεώρησε την άγροτική εγκατάσταση ως την πιο εύκολη από πρακτική άποψη και την πιο αποτελεσματική για την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου σκοπού λύση και συγκέντρωσε τις προσπάθειές της σ' αυτήν, άφηνοντας την άστική εγκατάσταση στην ελληνική κυβέρνηση⁷. 'Η Μακεδονία αποτέλεσε την κύρια περιοχή στην οποία ανέπτυξε τη δραστηριότητά της. Μέχρι τη διάλυσή της (31-12-1930), από το σύνολο των 560.136 προσφύγων που εγκαταστάθηκαν άγροτικώς σ' όλη τη χώρα οι 427.301 (111.811 οικογένειες) είχαν εγκατασταθεί στη Μακεδονία⁸.

'Η άγροτική εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Μακεδονία, γιατί ήταν πρώτα απ' όλα πιο εύκολη από πρακτική άποψη. Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων, οι οποίοι το 1912 άποτελούσαν το 39,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας, ο πληθυσμός της περιοχής είχε μειωθεί δραματικά. 'Η εγκατάλειψη της ακίνητης περιουσίας τους διευκόλυνε τη λύση του προσφυγικού προβλήματος. 'Η ύπαρξη μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης καθιστούσε δυνατή την άμεση εγκατάσταση και άπασχόληση των προσφύγων σε παραγωγικές εργασίες. Στις έπαρχίες της υπόλοιπης 'Ελλάδας άντιθέτως —με εξαίρεση την Κρήτη— ή κατάσταση ήταν διαφορετική. Το άγροτικό πρόβλημα και οι περιορισμένες δυνατότητες των νοτίων έπαρχιών να εξασφαλίσουν την άπασχόληση του ήδη υπάρχοντος πληθυσμού σε παραγωγικές εργασίες —που προκάλεσαν τη μετανάστευση μεγάλου άριθμού

6. Dimitris Pentzopoulos, δ.π., σσ. 77-92, 95-105. Δέν υπάρχει σαφής όρισμός για τόν όρο «οικονομικά αυτόνομοι» στις μελέτες για πρόσφυγες. Για τους διεθνείς οργανισμούς που άσχολούνται με την περιθάλψη προσφύγων φαίνεται να ύπονοεί έκείνη την κατάσταση κατά την οποία μιá προσφυγική οίκογένεια έχει φθάσει σε τέτοιο σημείο οικονομικής δραστηριότητας, που της επιτρέπει να εξασφαλίζει την επιβίωσή της χωρίς έξωθεν οικονομική βοήθεια. Για να είναι όμως πλήρης ή ένσωμάτωσή τους στο οικονομικό σύστημα της περιοχής στην οποία εγκαθίστανται, θα πρέπει το πρόγραμμα της εγκατάστασής τους να άποτελεί μέρος ένός ευρύτερου προγράμματος ανάπτυξης της περιοχής (βλ. B. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, 'Οξφόρδη 1986, σ. 2). Αυτό συνέβη στη Μακεδονία.

7. Βλ. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, 'Οξφόρδη 1989, σσ. 39-42. 'Η έπιλογή της άγροτικής εγκατάστασης προσφύγων είναι σχεδόν κανόνας. Τά περισσότερα προγράμματα που έπιδιοτοούνται από διεθνείς οργανισμούς προτιμούν μέχρι σήμερα την άγροτική εγκατάσταση για τόν ίδιο λόγο. Βλ. B. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, 'Οξφόρδη 1986.

8. John K. Campbell and Philippe Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 139. A. A. Πάλλης, «'Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό της ΕΑΠ μέχρι 31-12-1928», *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, τεύχ. 6, 'Ιούλιος 1929, σ. 7.

από αγροτικές περιοχές στις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα— καθιστούσε ιδιαίτερα προβληματική την οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Στὴν Πελοπόννησο, όπου μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1923 εἶχαν καταφύγει 37.168 πρόσφυγες, οἱ συνθήκες τῶν γεωργικῶν περιφερειῶν δὲν ἐπέτρεπαν τὴν μόνη ἐγκατάστασή τους. Σὲ ἐκθεσὶ τοῦ πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Γεωργίας ὁ προϊστάμενος ἐποικισμοῦ Ν. Μ. Ἀναγνωστόπουλος ἀναφέρει: «αὐτοτελεῖς γεωργοὶ καλλιεργοῦντες γαῖας δοθησομένας αὐτοῖς ἐλάχιστοι δύνανται νὰ ἐγκατασταθῶσι ἐν Πελοποννήσῳ, κυρίως δὲ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Γαστούνης, ἐν τοῖς ὄρεινοῖς τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Σκάλας τῆς Λακεδαιμόνως. Τὸ ποσὸν τοῦτο δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰς 400-500 οἰκογενεῖας. Ἐν Πελοποννήσῳ ὑπάρχει κατὰ περιφερείας ἑλλειψὶς μισθωτῶν ἐργατικῶν χειρῶν πρωτίστως». Οἱ ἐντατικές καλλιέργειες τῶν σταφιδαμπέλων κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλιάς καὶ τοῦ καπνοῦ, γινόταν σὲ ὀρισμένες ἐποχές τοῦ χρόνου κατὰ τις ὁποῖες ἡ ἀνάγκη ἐργατικῶν χειρῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει ἐποχιακὴ ἐργασία σὲ πρόσφυγες⁹.

Ἡ ἐποχικότητα ἀπασχόλησης, ἡ ἀπουσία ἐναλλακτικῶν δραστηριοτήτων, ἀνταγωνισμὸς μὲ ντόπιους χωρικοὺς ἀπὸ τις γύρω περιοχές πού μέχρι τότε ἐργάζονταν ὡς μισθωτοὶ γιὰ νὰ συμπληρῶνουν τὸ εἰσόδημά τους, θὰ δημιουργοῦσαν σοβαρὰ κοινωνικά προβλήματα μὲ ἀνεπιθύμητες πολιτικὲς συνέπειες. Ὁ προσφυγικὸς πληθυσμὸς ὡς μὴ ἐνσωματωμένος στὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ἦταν πολὺ πιθανὸ νὰ ἀποκτήσει ριζοσπαστικὴ συνείδηση, πράγμα πού οἱ κυβερνήσεις τῆς περιόδου προσπάθησαν νὰ ἀποτρέψουν μὲ τὴν πολιτικὴ πού ἀκολούθησαν. Τὰ πολλαπλὰ προβλήματα πού δημιουργοῦσε ἡ συσσώρευση τῶν προσφύγων ἐξαιτίας τῆς πίεσης πού ἀσκούσαν στὸ ντόπιο πληθυσμὸ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση στέγης καὶ ἀγρῶν, ἐπέβαλαν τὴ μετακίνησή τους στὴ Μακεδονία —ἢ ἄλλοις— γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης¹⁰. Ἐπιπλέον, ἡ στάση τῶν ντόπιων ἀπέναντι στοὺς πρόσφυγες στὶς ἐπαρχίες τῆς νότιας Ἑλλάδας ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐχθρικὴ καὶ προκάλεσε τὴν ἀνάγκη μετακίνησης πρὸς Βορρᾶν τῶν περισσοτέρων ἀπ' ὅσους ἀρχικὰ εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν περίπτωσι 8.000 προσφύγων, οἱ ὅποιοι στὶς ἀρχές τοῦ 1925 βρίσκονταν στὴν περιφέρειαν Θηβῶν καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἐγκατασταθοῦν μαζί μὲ τοὺς γηγενεῖς ἀκτήμονες σὲ 14 κτήματα τὰ ὁποῖα εἶχαν κηρυχθεῖ ἀπαλλοτριωτέα. Μόνο 50 οἰκογένειες ἐγκαταστάθηκαν σὲ 2.123 στρέμματα τοῦ ἀγροκλήματος Πλατανάκια, τὰ ὁποῖα τοὺς παραδόθηκαν μὲ πρωτόκολλο. Οἱ γηγενεῖς καλλιεργητὲς καταπατώντας καθημερινὰ τοὺς ἀγρούς τους¹¹ τοὺς περιόρισαν σὲ 1013 στρέμ-

9. Βλ. Ἀρχεῖο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ. 13: Ἀντίγραφο ἐκθέσεως Ν. Μ. Ἀναγνωστόπουλου «Περὶ ἐγκαταστάσεως προσφύγων ἐν Πελοποννήσῳ», 4 Φεβρ. 1923.

10. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀγροτῶν προσφύγων πού ἐγκαταστάθηκαν τελικὰ στὴν Πελοπόννησο τὸ 1930 ἦταν 3.820 ἄτομα (1002 οἰκογένειες). Βλ. D. Pentzopoulos, ὁ.π., σ. 107.

11. Οἱ καταπατήσεις ἀγρῶν εἶναι φαινόμενο πού ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ διανομὲς ἦταν

ματα, γεγονός που καθιστούσε τόν κληρο τους μη βιώσιμο. Με ενέργειες του επιμελητού εποικισμού Δρίβα, ο οποίος καταγόταν από τη Λειβαδιά, είχε πιθανότατα πελατειακές σχέσεις με τους άκτημονες και δήλωνε «έν μέσω αγοράς ότι ἐφ' ὅσον αὐτοὶ εἶναι εἰς Θήβας οὐδεὶς πρόσφυξ θὰ ἐγκατασταθῇ», ὅλα τὰ ἀπαλλοτριωτέα κτήματα δόθηκαν σὲ άκτημονες ντόπιους καλλιεργητές¹². Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν προσφύγων πὺ ἐγκαταστάθηκαν στὶς περιφέρειες πὺ ὑπάγονταν στὸ Γεωργικὸ Γραφεῖο Ἀττικοβοιωτίας τὸ 1926 ἦταν μόνον 5.506 άτομα¹³.

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων σὲ μουσουλμανικὲς γαῖες ἦταν οὐσιαστικὴ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: πρῶτον θὰ τοὺς καθιστοῦσε αὐτάρκειες σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, δεῦτερον θὰ κάλυπτε τὸ δημογραφικὸ κενὸ πὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὴ Μακεδονία μὲ τὶς ἀπώλειες τῶν πολεμικῶν χρόνων καὶ τρίτον θὰ συντελοῦσε στὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν ἀνάκαμψη τῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία εἶχε πληγεί μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν μουσουλμάνων καλλιεργητῶν.

Ἡ σημασία τοῦ εποικισμοῦ τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν τοποπαραγωγικῶν τῆς πηγῶν εἶχε ὥστόσο ἐπισημανθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πεδινῶν περιοχῶν ἦταν τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀναλογία κατοίκων ἀνὰ τετραγωνικὸ χιλιόμετρο ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 8,5 καὶ στὴν περιφέρεια Κιλκίς μόλις 2,9 — στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἦταν 41. Ὁ Α. Ἀβράσσογλου, σὲ ἄρθρο του τὸ 1921, στὸ ὁποῖο τονίζει ὅτι ὁ «ἐποικισμὸς [τῆς Μακεδονίας] θὰ ἰδύνατο νὰ ἀποβῇ πηγὴ πλούτου διὰ τὸ κράτος» περιγράφει τὴν εἰκόνα τῆς μακεδονικῆς υπαίθρου ὡς ἐξῆς: «τὸ θέαμα τῶν μακεδονικῶν κάμπων προκαλεῖ τὴν μεγαλυτέραν δυσθυμίαν καὶ ἀπογοήτευσιν εἰς τὸν ὁδοιπόρον. Ἐκτάσεις ἀπέραντοι, γονιμότατοι, καλύπτονται ἀπὸ καλάμους ἢ γαῖδουράγκαθα. Τὸ συνηθέστατον ὑπόδειγμα καλλιεργείας τῶν μακεδονικῶν κάμπων εἶναι τὸ ἐξῆς: ἐπὶ ἐκτάσεως ἐνὸς τσιφλικιοῦ 25.000 στρεμμάτων κατοικοῦν μόνον 20 οἰκογένειαι γεωργῶν καλλιεργοῦσαι ἐν ὅλῳ 200 στρέμματα, τὰ ἐπίλοιπα... βοσκαὶ καὶ ἀγρανάπαυσις»¹⁴. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ τὸ

προσωρινές, διότι δὲν εἶχαν γίνει κτηματογραφήσεις καὶ ἀποτυπώσεις τῶν ὁρίων τῶν κλήρων κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ τῶν άκτημόνων καὶ χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου ὡς τῶν περιοχῶν στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου.

12. Βλ. ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας τοῦ ἀντιπροσώπου προσφύγων Θεβῶν Α. Φλισκουνόπουλου πρὸς τὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία τῆς ΕΑΠ, 25/8/1925, ἀρ. πρωτ. 24406 (Ἀρχεῖο ΚΤΕ). Οἱ πρόσφυγες διαμαρτύρονται ἐπίσης, γιὰ τὴ κοινότητα Θεβῶν ἀρνοῦνταν νὰ ἐγγράψι στὸ μητρώο τῆς τοῦς μὴ πολιτογραφηθέντες πρόσφυγες οἱ ὁποῖοι εἶχαν φθάσει στὴν ἐπαρχία μέχρι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1923, παρόλο πὺ ὅλοι οἱ πρόσφυγες, σύμφωνα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, ἀποκτοῦσαν αὐτοδικαίως τὴν ἐλληνικὴ ἰθαγένεια.

13. Γραφεῖον Στατιστικῆς: Πίναξ ἐμφαίνων τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπὸ τῆς ΕΑΠ ἀγροτικῶς ἐγκατασταθέντων προσφύγων μέχρι 30^{ης} Ἰουνίου 1926 (Ἀρχ. ΚΤΕ).

14. Ἀρχεῖο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 11: Ἀρθρο τοῦ Α. Ἀβράσσογλου, «Ὁ Ἐποικισμὸς τῶν Ἀδω

πρόβλημα της ἐρήμωσης της υπαίθρου ὁ Καραβίδας¹⁵ εἶχε προτείνει, πρὶν ἀπὸ τὴν Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, τὴν τροποποίησιν τοῦ νόμου 350 περὶ γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως μόνο «προσφύγων ὁμογενῶν» —ἀπὸ τῆς Θράκης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὸν Καύκασο— ὥστε νὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Μακεδονία καὶ ἀκτήμονες γεωργοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀνεκμετάλλευστων ἐδαφῶν της¹⁶. Μὲ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων ἐξασφαλίστηκε τὸ ἀνθρώπινο κεφάλαιο γιὰ τὴν ὑλοποίησιν ἐνὸς σχεδίου ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἔμφασις ποὺ δόθηκε στὴν ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις ἀπὸ τὴν ΕΑΠ συνέπιπτε μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν φιλελεύθερων κυβερνήσεων, οἱ ὁποῖες ἐπιδίωξαν τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς σ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου. Τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιό τῆς χώρας, ποὺ ἦταν πάντοτε ἐλλειμματικόν, καθιστοῦσε ἀναγκαίᾳ τὴν αὐξηση τῶν ἐξαγωγῶν ποὺ ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ μάλιστα ἀκατέργαστα¹⁷. Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδας στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας ὡς παραγωγὸ ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ἡ ἀνάγκη ἐξέυρεσης πόρων γιὰ τὴν ἐξόφλησιν τῶν δανείων ἐνίσχυε τὴν ἀνάγκη αὐτή. Ἐπιπλέον ἡ χαμηλὴ παραγωγικότητα σιτηρῶν καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς χώρας νὰ θρέψῃ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἀκόμῃ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων, ἦταν ἕνα σημαντικὸ πρόβλημα γιὰ μιὰ χώρα κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικὴ.

Μὲ τὴν προσάρτησιν τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ 1913 εἶχε αὐξηθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας, γεγονόςς ποὺ καθιστοῦσε ἐφικτὸ στόχο τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν. Ὡστόσο στὴν περίοδον 1913-1921 ὄχι μόνο δὲ σημειώθηκε καμιά βελτίωσις, ἀλλὰ ἀντίθετα οἱ στρεμματικὲς ἀποδόσεις μειώθηκαν αἰσθητά¹⁸. Αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως στὴν παρατε-

καὶ ὁ Ἑποικισμὸς τῶν Καυκασίων», Ἀπόκομμα ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης, Κυριακὴ 21/2/1921.

15. Ὁ Κ. Δ. Καραβίδας ἦταν ἀπὸ τὸ 1917 στέλεχος τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Ε. Βενιζέλου καὶ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας. Στὸ διάστημα 1926-29 ἐργάστηκε στὴ Βόρειο Ἑλλάδα ὡς ἐπὶ συμβάσει υπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ζητήματα τοῦ Ἑποικισμοῦ.

16. Ἀρχεῖο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 17, «Ἡ σημασία τοῦ γεωργικοῦ ἐποικισμοῦ», χ.χ., σ. 32.

17. Μαργαρίτα Δρίτσα, «Ἐτερόχρονες κοινότητες: ὁ ἐνοφθαλμισμὸς τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου στὸν μακεδονικὸ χῶρο», Συμπόσιο *Ἡ διαχρονικὴ πορεία τοῦ κοινοτισμοῦ στὴ Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 420.

18. Τὸ 1921 ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ στὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδας ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τοῦ 1911 ἡ ὁποία προερχόταν μόνο ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας: Κώστας Κωστής, *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα*. Ὁψεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὸ Μεσοπόλεμο (1919-1928), Ἀθήνα 1987, σσ. 32-50. Μ. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, Ὁξφόρδη 1991, σσ. 44, 51-53.

ταμένη πολεμική περίοδο (1914-1922), ή οποία είχε ως συνέπεια τη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Μετά το 1923 στα παραπάνω χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας προστέθηκαν και άλλα δύο: 'Ο βίαιος ξεεριζωμός των 'Ελλήνων από τις εστίες τους στη Μικρά 'Ασία άφενός και ή λήψη περιοριστικών μέτρων κατά της μετανάστευσης στις ΗΠΑ άφετέρου στέρησαν από το ελληνικό κράτος τις πηγές των άδηλων πόρων του, πού μέχρι τότε κάλυπταν το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου πληρωμών. Στους κύκλους των πολιτικών και οικονομολόγων επικράτησε ή άποψη ότι ή οικονομική πολιτική θά έπρεπε να ευνόησει την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, γιά να άντιμετωπισθούν τα χρόνια οικονομικά προβλήματα της 'Ελλάδας.

Οί πρόσφυγες άποτελούσαν γιά την ελληνική οικονομία όχι μόνο ένα πρόβλημα, αλλά και μιá σημαντική πηγή εργατικού κεφαλαίου¹⁹. 'Η ήγεσία της ΕΑΠ και οί φιλελεύθερες κυβερνήσεις είδαν στην άγροτική εγκατάσταση μεγάλου άριθμού προσφύγων την ευκαιρία να αναπτυχθεί ό άγροτικός τομέας και να βελτιωθεί ή οικονομία της χώρας. 'Η Μακεδονία —μαζί με τη Δυτική Θράκη— ήταν ή πιό ένδεδειγμένη περιοχή γιά αξιοποίηση του φυσικού της πλούτου λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της: ήταν δυνάμει μιá από τις ευφορότερες περιοχές —σε αντίθεση με τη νότια 'Ελλάδα, όπου οί όρεινοί όγκοι είναι το κυρίαρχο στοιχείο του χώρου— και περιείχε μεγάλες εκτάσεις γής, οί όποιες δέν καλλιεργούνταν αλλά ήταν κατάλληλες γιά καλλιέργεια· οί πεδιάδες των τριών μεγάλων ποταμών πού τη διασχίζουν, του 'Αξιού, του 'Αλιάκμονα και του Στρυμόνα, ήταν ιδιαίτερα εύφορες άκόμα και κατά τους θερινούς μήνες. Με την εκτέλεση άρδευτικών έργων θά μπορούσε να άντιμετωπισθεί το πρόβλημα των πλημμυρών και της έλνοσιás και να άπελευθερωθούν χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γής. Ξένες εταιρείες οί όποιες είχαν στην περίοδο 1917-1918 έκδηλώσει την επιθυμία γιά την άνάληψη των έργων ύποδομής στην περιοχή ήταν πρόθυμες να ύλοποιήσουν ένα τέτοιο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα²⁰.

"Ολοι αύτοί οί παράγοντες ευνουόσαν την αύξηση της παραγωγής των σιτηρών, σε σημείο πού ίσως θά μπορούσαν να καταστήσουν τη χώρα αύτάρκη. 'Επιπλέον ή συστηματική καλλιέργεια καπνού στην 'Ανατολική,

19. J. A. Petropoulos, *The Compulsory Exchange of Populations, Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2 (1976), σ. 149.

20. Σχέδια γιά την οικονομική άνάπτυξη και εκμετάλλευση της Μακεδονίας, με την άνάληψη και εκτέλεση έργων ύποδομής και την είσαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας από Γαλλικές ή Βρετανικές εταιρείες είχαν εκπονηθεί κατά τη διάρκεια των ετών 1917-18 από Γάλλους και Βρεττανούς αξιωματούχους. Γιά το περιεχόμενό τους, τη στάση του Βενιζέλου και τους παράγοντες πού έμπόδισαν την ύλοποίησή τους βλ. 'Αποστολάκου Λητώ, «Βρετανική οικονομική πολιτική στην 'Ελλάδα: Μεταστροφή ή Παλινδρόμηση; 'Η περίπτωση της Μακεδονίας 1917-1918», *Τστωρ*, τχ. 4 (1992), σσ. 89-114.

κυρίως, Μακεδονία και η αύξηση της παραγωγής του ήταν ακόμη πιο σημαντική για την ελληνική οικονομία. 'Ο καπνός, προϊόν αποκλειστικά των βορείων επαρχιών, υποκατέστησε τη σταφίδα και έγινε το κατ' έσοχον εξαγόμενο προϊόν στην περίοδο του μεσοπολέμου. 'Ο εκπρόσωπος της ΕΑΠ στη Γενεύη δήλωνε το 1924: «Είμαστε αποφασισμένοι να διαθέσουμε το ποσό του ενός εκατομμυρίου αγγλικών λιρών, το οποίο μās έχει χορηγηθεί ως τώρα, για ν' αποδείξουμε πώς αυτοί οι άνθρωποι (οί πρόσφυγες) μπορούν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν και πώς αυτή η τεράστια συμφορά μπορεί να μετατραπεί σε εύλογία Θεού και, άφενός να καταστήσει τους πρόσφυγες οικονομικά αυτόντες, αφετέρου να συμβάλει στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει και η 'Ελλάδα ένα κράτος αυταρκες, το οποίο μετά από λίγα χρόνια δεν θα εξαρτάται πια από τις εισαγωγές»²¹. 'Ετσι η ΕΑΠ συγκέντρωσε τις προσπάθειές της στην αγροτική εγκατάσταση στη Μακεδονία, παρά την επίσημη αναγνώριση ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων ήταν άστοι και όχι αγρότες²².

Οί βενιζελογενείς κυβερνήσεις σ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο προσπάθησαν να διευκολύνουν την επιτυχία του προγράμματος της αγροτικής εγκατάστασης και προώθησαν τη χορήγηση σημαντικών πιστώσεων σε αγρότες πρόσφυγες²³. Για την έδραιωση της εγκατάστασης εξάλλου η ΕΑΠ διέθεσε το μεγαλύτερο μέρος από το ποσό του δεύτερου προσφυγικού δανείου, του λεγόμενου σταθεροποιητικού, για την εκτέλεση άρδευτικών και άλλων έργων υποδομής στη Μακεδονία, παρόλο που αυτό άντέβαινε στους δρους του Πρωτοκόλλου της Γενεύης.

'Η αγροτική εγκατάσταση προσφύγων στη Μακεδονία ήταν ωστόσο σημαντική, κυρίως γιατί εξυπηρετούσε την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας στις βόρειες επαρχίες και τη δημιουργία ενός πληθυσμού ικανού να εξυπηρετήσει τις άμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες της περιοχής²⁴. Το περιεχόμενο

21. F. O. 371/9890. Extract from minutes of the 30th Session of the Council the League of Nations, 5th meeting of Geneva, 13th September 1924, no 1281, Work of the Greek Refugee Settlement Commission. (μτφρ. δική μου).

22. League of Nations, Greek Refugee Settlement, (translation), Γενεύη 1926, σ. 15.

23. Το 1923 χορηγήθηκαν από την ΕΤΕ 12.293 γεωργικά δάνεια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και 88.860 στην 'Ανατολική. Το 1924 81.740 και 212.884 αντίστοιχα. Το 1929 χορηγήθηκαν από την 'Αγροτική Τράπεζα 252.590 και 513.678 (σύνολο 766.268) έναντι 1.613.334 γεωργικών δανείων σ' όλη τη χώρα (Μαργαρίτα Δρίτσα, «'Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τά 'Ιστορικά*, τχ. 2 (1985), σ. 320. Μ. Ι. Μαυρογορδάτος και Α. Χ. Χαμουδόπουλος, *'Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 108-109).

24. 'Ερευνες σχετικές με την αγροτική εγκατάσταση έχουν δείξει ότι είναι κυρίαρχη η τάση για εγκατάσταση αγροτών σε οργανωμένους και συμπαγείς οικισμούς σε παραμεθόριες περιο-

της εθνικής ολοκλήρωσης που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον βενιζελισμό και τον άστικο έκσυγχρονισμό άλλαξε ριζικά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και προσέλαβε τὰ εξής χαρακτηριστικά: διατήρηση και κατοχύρωση των νέων συνόρων, αφομοίωση των Νέων Χωρών, επίτευξη εθνικής όμοιογένειας και μιὰς νέας εθνικής ταυτότητας²⁵. 'Η οικοδόμηση ενιαίου έθνικού κράτους μέσα στα σύνορα που όρισε ή Συνθήκη της Λωζάνης καθιστούσε άναγκαία την έθνολογική ένισχυση των βορειών επαρχιών και την οικονομική τους ανάπτυξη²⁶. 'Η παγίωση του έλληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είχε άνυπολόγιστη όσο και αυτονόητη σημασία για τη διατήρηση και προσπάθεια της έδαφικής άκεραιότητας της 'Ελλάδας.

'Ο ιστορικός Κ. 'Αμαντος στη μελέτη του για τους «Βόρειους Γείτονες της 'Ελλάδος» έγραφε τὸ 1923 ότι ή αύξηση του άγροτικού πληθυσμού και ή βελτίωση της θέσης του με την υιοθέτηση μιὰς οικονομικής πολιτικής που θα εύνοούσε την ανάπτυξη του άγροτικού τομέα ήταν άπαραίτητη για την ίδια την ύπαρξη της 'Ελλάδας. Αυτό ήταν ζήτημα ζωτικής σημασίας κυρίως για τις βόρειες επαρχίες: «Τὸ ζήτημα της ανάπτυξεως της γεωργίας και των πλουτοπααραγωγικῶν δυνάμεων των έλληνικῶν χωρῶν και έπομένως τὸ ζήτημα της αύξήσεως του έλληνικού πληθυσμοῦ έχει μεγάλην σημασίαν και διὰ τὸ μέλλον του 'Ελληνισμοῦ, δι' αὐτήν την ύπαρξίν του... 'Εάν δὲν συμ-πυκνωθῇ ὁ άγροτικός πληθυσμός, δὲν θὰ ἔχωμεν μετ' οὐ πολὺ οὔτε μαχητάς άρκετούς διὰ νὰ υπερασπίσωμεν τὸ πάτριον ἔδαφος κατὰ των ένδεχομένων έπιδρομῶν των πολεμικατάτων γειτόνων μας»²⁷.

'Από τους πρώτους μήνες της άφίξης των προσφύγων στην 'Ελλάδα έπισημάνθηκε ή σημασία της εγκατάστασής τους στη Μακεδονία για την έξυπνέρευση εθνικῶν αναγκῶν²⁸. Τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα που είχε άναξάω-

χες που χαρακτηρίζονται από πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τη δράση παράνομων ληστρικῶν ή αντίρτικων ομάδων κ.λ.π. για την έξυπνέρευση άμυντικῶν και στρατιωτικῶν αναγκῶν. Μ. Chisholm, *Rural Settlement and Land Use*, Hutchinson Univ. Library, 1979 (3^η έκδ.), σσ. 124-125.

25. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός, στὸ Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζιωσήφ, (έπιμ.), *Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός*, 'Ηράκλειο 1988, σ. 10.

26. 'Η άποψη αυτή αποτέλεσε πολιτική έπιλογή της κυβέρνησης του Στυλιανού Γονατὰ και του Βενιζελικού πολιτικού κόσμου που στήριξε τὸ καθεστὼς της επανάστασης του 1922. 'Ακόμη και αντίβενιζελικοί πολιτικοί υποστήριξαν αυτή την έπιλογή, όπως ὁ Φ. Δραγούμης, ὁ ὁποίος τόνισε τὸ ρόλο που θα μπορούσαν νὰ διαδραματίσουν οί πρόσφυγες στὸ θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης λέγοντας ότι «ή προσφυγική άποκατάστασις, ιδίως εἰς την Μακεδονίαν, κατήντησε ζήτημα υπάρξεως του 'Ελληνισμοῦ.» Συνέντευξη στην έφημερίδα «Νέα 'Ημέρα», 15-20/2/1925, άναδημοσιευμένη στὸ Φ. Σ. Δραγούμης, *Έκλογη πολιτικῶν δημοσιευμάτων, 1922-25*, 'Αθήνα 1925, σ. 71.

27. Κωνστ. Ι. 'Αμαντος, *Οί Βόρειοι Γείτονες της 'Ελλάδος (Βούλγαροι - 'Αλβανοί - Νοτιοσλάβοι)*, 'Αθήνα 1923, σσ. 328-329.

28. 'Ο Θ. Σοφούλης στην άγόρευσή του στὸ έλληνικό κοινοβούλιο στίς 14-7-1924 έπισημαί-

ρρωθεῖ μετά τὴν ἀποχώρηση τῶν μουσουλμάνων θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ριζικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Βουλγαρία εἶχαν ὑπογράψει ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1919 σύμβαση ποὺ προέβλεπε τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων τους. Ἡ σύμβαση ὅμως αὐτὴ, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν εἶχε ὑποχρεωτικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἐκούσιο. Ἐτσι, ἐνῶ οἱ περισσότεροί ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴ Βουλγαρία ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀριθμὸς σλαβόφωνων κατοίκων τῆς Μακεδονίας μὲ φιλοβουλγαρικὰ αἰσθήματα ποὺ προτίμησαν νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος καὶ ὑπολογιζόταν σὲ 80.000 περίπου²⁹. Αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν πολιτικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκούσε πάνω τους —κυρίως στὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ Μακεδονία— ἡ Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὅργανωση (ΕΜΕΟ), ἡ ὁποία εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὶς κυβερνήσεις τῆς Σόφιας καὶ προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ὑπάρχει κάποιο ἔρεισμα γιὰ μελλοντικὲς δικεκδικήσεις τῆς τελευταίας σὲ βάρος τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας.

Τὸ θέμα τῆς ἀφομοίωσης τῶν σλαβόφωνων πληθυσμῶν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλαιότερα τὸν Βενιζέλο καὶ ὅσους ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ θέματα τῆς υπαίθρου τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐνσωμάτωσής της στὸ ἐθνικὸ κράτος. Ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος τρόπος γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους θεωρήθηκε ἡ ἀγροτικὴ τους ἀποκατάσταση πρὶν ἀπὸ τὸ 1923 καὶ ἡ ἀνάμιξή τους μὲ Ἕλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸν Καύκασο. Μετὰ τὸ Δεκέμβριο 1923, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ αἰτήματος τῶν Βουλγάρων κομμουνιστῶν καὶ τῆς ΕΜΕΟ γιὰ «αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη Μακεδονία καὶ Θράκη» ἀπὸ τὴν Comintern³⁰, οἱ προτάσεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὴν στάση ἀπέναντι στοὺς σλαβόφωνους συνοψίζονται ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Καραβίδα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Φ. Δραγοῦμη. «Πραγματικῶς δύο ἀπόψεις ὑπῆρξαν στὸ ζήτημα τῶν σλαβοφώνων: α) ἡ ἀφομοίωσις, πλησσομένων ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἐνίῳ ἐλαχίστων φανατικῶν ἀντιθέτων· αὐτὴ ἡ ἀφομοίωσις καὶ πρὶν εὐκόλῃ (εἶχε δὲ ὥς τὸ 1922 ἀρκετὰ προχωρήσει) ἔγινε ἐτι εὐκολοτέρα μὲ τὴν ἀφίξιν μείζονος μάζης ἐλληνικῆς ἀπὸ τὸ 1922 κι ἔτι πλέον διότι ἔχομεν χρήματα νὰ κάμωμεν γενικὴ ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἀγροτικοῦ ἐδῶ λαοῦ ἀναχωνευτικὴ πολιτικὴ σὲ νέους οἰκονομικοὺς ὁρους. Ἡ βᾶσις αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἦτο ὅτι πάντα δὲν συνέφερε νὰ στείλωμεν εἰς τὸ ἔξω τῶν συνόρων μας δυσηρεσημένον σλαβικὸν στοιχεῖον νέας φανατικὰς ἐνισχύσεις. β) ἡ ἄλλη ἦτο ἡ

νεῖ ὅτι μὲ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων συντελεῖται στὴ Μακεδονία ἓνα θαυμαστὸ κράμα ἀρετῶν καὶ προτερημάτων ποὺ ἐνισχύει τὴν εὐρωστία τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς καὶ ὅτι τὸ ἐθνικὸ κέντρο μετατοπίζεται στὴ Μακεδονία καὶ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐξέλιξη μὲ κέντρο τὴ Μακεδονία. Αἱ Ἀγορεύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου, 1909-56, Ἀθήνα 1959, τόμ. 7ος, σ. 247.

29. F.O. 371/11360, 185. British Consul General, Salonica, October 28th, 1926.

30. E. Kofos, ὁ.π. σσ. 68-74.

τοῦ διωγμοῦ τῶν σλαβοφόνων διὰ τοῦ ἐποικισμοῦ νέων κατοίκων»³¹. Παρόλο που τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δὲν υἱοθέτησε σαφῶς μία ἀπὸ τὶς δύο τάσεις, μὲ τὴν ἐνῶρξη τοῦ προγράμματος ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων στὴ Μακεδονία τὸ κύμα μετανάστευσης τῶν σλαβοφόνων πῆρε σημαντικές διαστάσεις —κυρίως στὶς παραμεθόριες περιοχὲς τῆς Δράμας, τῶν Σερρῶν καὶ τοῦ Κιλκίς³²— λόγῳ τῆς πολιτικῆς ποὺ ἀκολούθησαν οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Ἐποικισμοῦ³³.

Ἡ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἀποσκοποῦσε ἐπίσης στὴν ἀποτροπὴ κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καὶ ἀνεπιθύμητων γιὰ τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστῶς συνεπειῶν ἀπὸ ἐνδεχόμενη προσχώρηση τῶν προσφύγων στὴν κομμουνιστικὴ ἰδεολογία. Ἡ ἀνάγκη τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνσωμάτωσής τους ὑπῆρξε τὸ βασικότερο κίνητρο αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τοῦ αἰσθήματος ἰδιοκτησίας στοὺς πρόσφυγες μετὰ τὴν τραυματικὴ ἐμπειρία τῆς ἐξόδου³⁴. Ὁ Βενιζέλος ἦδη ἀπὸ τὸ 1923 εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι μὲ τὴν ἀγροτικὴ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς μεγάλης τάξης ἀγροτῶν μικροῖδιοκτητῶν ἢ Ἑλλάδα θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ προβλήματα ἐνὸς ριζοσπαστικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος. Καθὼς δὲν ὑπῆρχε πολυάριθμὴ τάξη βιομηχανικῶν ἐργατῶν, μόνο ἓνα ἐνιαῖο μέτωπο ἀγροτῶν-ἐργατῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀπειλήσει τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς³⁵. Ἡ ἀνάγκη τῶν κυβερνήσεων τῶν Φιλελευθέρων

31. Ἀρχεῖο Φ. Δραγοῦμη, Φ 11. 3, 78, ἐπιστολὴ Κ. Α. Καραβίδα πρὸς Φ. Δραγοῦμη, Θεσσαλονίκη 12/12/1924.

32. F.O. 371/8566, 43: Bentinck to Curzon, Athens, August 20th 1923. F.O. 371/8566, 44: «Notes on a tour made by the Mixed Commission on Greco-Bulgarian emigration in Western and Central Macedonia», by Colonel A. C. Corfe, Enclosure in Athens despatch No. 649 of August 20th 1923.

33. 53.000 ἄτομα περίπου μετανάστευσαν στὴ Βουλγαρία μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σύμβασης, ἐνῶ 39.000 εἶχαν μεταναστέψει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. D. Pentzopoulos, ὁ.π., σσ. 60-61. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 47-51.

34. Ἡ πολιτικὴ βούληση γιὰ τὴ δημιουργία μικροῖδιοκτητῶν ὑποστηρίχθηκε καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς ΕΤΕ, ἡ ὁποία ὑπερδιπλασίασε τὰ ποσὰ ποὺ διέθεσε μέσῳ τῶν γεωργικῶν καὶ κτηματικῶν πιστώσεων μεταξὺ 1923-24: Μαργαρίτα Δρίτσα ὁ.π., σ. 324.

35. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τῶν Φιλελευθέρων. Ὁ Βενιζέλος τὸ 1920 ὑποστηρίζοντας τὴν πολιτικὴ τοῦ κόμματος ἀπέναντι στοῦ ἀγροτικοῦ ζητήμα, τὴν χαρακτηρίζεε ὡς «κατεξοχὴν συντηρητικὴ ἐνέργεια»: «...διὰ τῆς πολιτικῆς μας αὐτῆς ἐθέσαμεν τὰς βάσεις τῆς στερεώσεως τῆς κυριαρχίας μας εἰς τὰς Νέας Χώρας, παρελθόντων συγχρόνων τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνεφανίζετο μὲ τὰς νέας θεωρίας... νὰ ἴδωμεν τοὺς ἀγρότας, ἐργάτας τῆς ἐξοχῆς καὶ τοὺς βιομηχανικούς ἐργάτας τῶν πόλεων συνενουμένους διὰ νὰ παραβῶσιν εὐχερῶς τὸ κράτος τῶν νόμων, στρεφόμενοι εἰς τὸ νὰ σείσωσι τὰ θεμέλια αὐτοῦ.» Σ. Στεφάνου, (ἐπιμ.), *Τὰ κείμενα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, τ. 3: 1920-1929, Ἀθήνα 1983, σ. 82.

νά αποτρέψουν την προλεταριοποίηση των προσφύγων και τη στροφή τους προς την άριστερα και τὸ νεοσύστατο ΚΚΕ και νά εξασφαλίσουν τὴν υποστήριξή τους ἐπηρεάσε ἀποφασιστικά τὴν πολιτικὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης καὶ εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία χαρακτηρίστηκε ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ συντελέστηκαν στὸ βαλκανικὸ χῶρο τὴν περίοδο μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο³⁶.

Τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς ΕΑΠ συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα μετὰ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ. Ὁ C. B. Eddy, πρόεδρος τῆς ΕΑΠ, ἔγραφε σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ 1924: «Δὲ νομίζω ὅτι ὁ κομμουνισμὸς θὰ ἀποτελέσει μόνιμο κίνδυνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ τεράστιος ἀριθμὸς τῶν προσφύγων εἶναι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐκλείψει μόλις ἐγκατασταθοῦν. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι τόσο ὀλοφάνερα μιὰ χώρα χωρὶς τάξη βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ μετὰ ἀπειράριθμους μικροϊδιοκτῆτες, ὥστε ὁ κομμουνισμὸς δὲ μοῦ φαίνεται ὅτι θὰ βρεῖ ἔδαφος νὰ ριζώσει ἐδῶ»³⁷.

Λόγοι ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐπηρεάσαν ἐπίσης σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν 3/5 τῶν προσφύγων στὴ Μακεδονία. Ἡ ἐχθρότητα τῶν μειονοτήτων τῆς Μακεδονίας πρὸς τὸ Βενιζελισμό, ἡ ὁποία εἶχε ἐκφραστεῖ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης στὶς δύο κρίσιμες ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις τοῦ 1915 καὶ 1920, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων³⁸. Ἡ παρουσία χιλιάδων οἰκογενειῶν προσφύγων προκάλεσε ὀξὺ ἀνταγωνισμὸ γιὰ περιορισμένους πηγὲς ἀπασχόλησης, δηλαδὴ γῆ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς καὶ προσφορὰ ἐργασίας στὶς πόλεις. Στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς ἡ ἀντίδραση τῶν γηγενῶν ποὺ περίμεναν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν μουσουλμανικῶν περιουσιῶν καὶ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, τὴν ὁποία οἱ Φιλελεύθεροι εἶχαν ἐξαγγεῖλει ἀπὸ τὸ 1917, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐντονη. Ἡ ὑπαρξὴ οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ προσφύγων καὶ γηγενῶν —ἐλληνόφωνων καὶ σλαβόφωνων— δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση. Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἐμφάνιστηκαν ὡς προστάτες τῶν δικαιωμάτων τῶν ντόπιων ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ὑποστήριξή τους.

36. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Λονδίνο 1983, σσ. 187-188, 215· Μ. Δρίτσα, «Πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ὀψεις τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος», *Πρακτικὰ συμποσίου γιὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο*, Ἀθήνα 1988, σσ. 138-140.

37. *League of Nations C 129*, Confidential, General. Private letters to and from the League of Nations. August(?) 1924. C. B. Eddy to Salter. (μυφρ. δική μου).

38. Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῶν μειονοτήτων στὴ Μακεδονία περιορίστηκε στοὺς Ἰσραηλίτες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στοὺς σλαβόφωνους.

Ἡ πολιτική τοποθέτηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν προσφύγων ὑπὲρ τῆς βενιζελικῆς παράταξης, ἡ ὁποία ἀναγόταν σὲ ἐποχὴ προγενέστερη τῆς ἐγκαταστάσεώς τους, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν ταχεία, κυρίως τὴν ἀγροτική, ἀποκατάστασή τους. Καθὼς μετὰ τὶς ἀνταλλαγὰς τῶν πληθυσμῶν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς Μακεδονίας ἦταν πρόσφυγες, ἡ πολιτικὴ ἐπικράτηση τῆς βενιζελικῆς παράταξης στὴν περιοχὴ ὑπῆρξε ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο³⁹.

39. G. Th. Mavrogordatos, *ὁ.π.*, σσ. 199-207.